

ÖLÜMÜNÜN 50. YILDÖNÜMÜNDE MUHİTTİN BİRGEN VE TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİ¹

Prof. Dr. ZEKİ ARIKAN²

ÖZET

Kooperatifçilik hareketi XIX. yüzyılın ortalarında kapitalizmin gittikçe ağırlaşan baskısına karşı bir seçenek olarak ortaya çıktı ve giderek büyük bir gelişme gösterdi. Çok geçmeden Mithat Paşa'nın Memleket Sandıkları projesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk zirai kredi kooperatifleri modeli ortaya çıktı. Memleket Sandıkları'nın yerini Menafi Sandıkları aldı. 1888'de kurulan Ziraat Bankası'nın ana sermayesinin kaynağı Ziraat Bankası'dır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kooperatifçilik hareketi çok tartışıldı ve bir çıkış yolu olarak görüldü. Bir çok yazarlar, aydınlar bu konuda çeşitli öneriler sundular. Kooperatifçiliği savunanlardan biri de Tanin başyazarı Muhittin Birgen, (1885-1951) idi. Birgen, milli burjuvazi için kooperatifçiliğin geliştirilmesini savunuyordu.

Birgen, Türk kooperatifçiliğine büyük bir atılım sağladı. 1926 yılında İzmir'e geldi. Buradaki İncir Müstahsilleri Kooperatifi yeniden canlandı. Milli Aydın Bankası'nın sermayesi arttırıldı. Bunun yanında kuramsal olarak da kooperatifçilik düşüncesinin kökleşmesi için Türk Kooperatifçisi dergisini çıkardı.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin önde gelen yazar ve aydınlarından biri olan Muhittin Birgen'i 50. ölüm yıldönümünde bir kez daha saygıyla anıyoruz.

MUHİTTİN BİRGEN AND TURKISH COOPERATIVE MOVEMENT ON HIS 15TH DEATH ANNIVERSARY

ABSTRACT

The first movement of cooperativism in the Ottoman Empire is witnessed in the middle of 19th century. The architect of this movement is the great statesman, Mithat Pasha.

¹ Tarım Ekonomisi Derneği, Ege Üni. Ziraat Fak. Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir Köykoop, Ziraat Müh. Odası İzmir Şubesi, İletişimevi tarafından 21 Aralık 2001 tarihinde "Dünya Kooperatifçilik Günü" nedeniyle düzenlenen konferansda sunuldu.

² Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi

After 1864, as part of the provincial reforms, cooperative district funds (*memleket sandığı*) were established in many of kazas of the Danube province during Mithat Pasha's governorship to provide low-interest loans to farmers. In July 1867, an entirely new system was developed, based mainly on Mithat's experience in Danube province. One Public Benefits Bank (*menafî sandığı*) was established in each province to finance farmers at reasonable rates of interest.

Finally, in 1888 the Agricultural Bank (*Ziraat Bankası*) was established to take over and reform the entire system of agricultural credits.

In July 23 The Young Turks Revolution had taken place. During this period the idea of cooperativism was extensively discussed among the intellectuals many of whom defended it. The movement of cooperativism has made a certain amount of progress. One of intellectuals who defended this idea was Muhittin Birgen (1885-1951).

Muhittin Birgen acquired reputation as the editor of *Tanin* newspaper. When the Turkish National War of Independence began, he went to Ankara, where he was appointed to the General Directorate of Press and Publication. In *Anadolu'da Yeni Gün* newspaper, he advocated socialism. Afterwards, because he was in conflict with Ankara government and because he had a big interest in Russia Revolution, he left Turkey and later headed of Cooperative for Aydın Fig Producers Joint-Stock Company. He undertook the post of general manager in Milli Aydın Bankası (National Bank of Aydın). During his administration, which he has been defending for many years, in the Aegean region in the best manner, he published the periodical *Türk Kooperatifçisi* and introduced new concepts to Turkish cooperativism. In 1934 he left İzmir and he became a deputy in the Grand National Assembly. He died in 1951 in İstanbul.

DEĞERLİ KONUKLAR,

Muhittin Birgen , II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen yazar, gazeteci, çevirmen, siyaset ve fikir adamlarından biridir. Bütün bu nitelikleri yanında Birgen, çağdaş Türk kooperatifçiliğinin önde gelen adları arasında sayılmaktadır. Bugünkü konuşmamızı ona ayırmamın asıl nedenlerinden biri de içinde bulunduğumuz 2001 yılının, Muhittin Birgen'in ölümünün 50. yıldönümü olmasıdır. Böylece ölümünün 50. yıldönümünde Birgen'i anmak, onun yakın tarihimizdeki yerini vurgulamak ve Türk kooperatifçiliğine olan katkılarını gözden geçirmek yerinde olacaktır, sanıyorum.

Bilindiği gibi çağdaş anlamda kooperatifçilik XIX. yüzyıl ortalarında kapitalizmin ezici baskısına karşı bir seçenek olarak ortaya çıktı ve bunun temel ilkeleri, ahlaki ölçüleri belirlendi. Osmanlı İmparatorluğunda, Batıdaki uygulamalardan biraz farklı olarak Mithat Paşa'nın Memleket Sandıkları, tarımsal kooperatifçiliğin ilk modeli olarak kabul edilmektedir. İlk kez Mithat Paşa'nın başında bulunduğu Tuna Vilayetinde uygulanan bu sistem, giderek yaygınlaştırıldı ve Memleket Sandıkları, Ziraat Bankası gibi tamamen ulusal nitelikte bir bankanın temelini oluşturdu. İzmir Valisi Kâmil Paşa'nın köylüleri ezen, tarlalarındaki ürünü rehin alacak kadar onları borç batağına sokan Rum bakkallara karşı çiftçilerin kendi aralarında birleşerek birer yardımlaşma sandığı oluşturmalarını salık veren buyruğu da kooperatifçilik tarihinde önemli bir yer tutar. Köy bakkalları denilen bu hareket, dönemin etkili gazetesi Ahenk'te önemli bir yankı uyandırmış, gazeteye gönderilen yazılar, Türkiye'de köy ve köylü sorunlarının ilk kez geniş ölçüde tartışılmasına ortam hazırlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik düşünce olarak büyük bir gelişme gösterdi. Gazeteler ve dergiler kooperatifçiliği, milli iktisatın, ulusal kalkınmanın temel öğelerinden biri olarak gördüler. İstanbul ve İzmir basını bu hareketin sözcülüğünü yapıyordu. İzmir'de kooperatif yerine şirket, teavün şirketi, sosyete kooperatif ve ortaklama gibi terimlerin kullanıldığını biliyoruz. İstanbul ve İzmir'de kurulan tüketim kooperatifleri, Aydın'da 1912 yılından başlamak üzere incir üreticilerinin örgütlenme çalışmaları, Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin ve Milli Aydın Bankası'nın kurulması kooperatifçilik hareketinin önemli aşamaları olarak görülmektedir.

İşte II. Meşrutiyet döneminde kooperatifçiliği savunan kalemlerden biri de Birgen'di. Birgen, bu konudaki düşüncelerini II. Meşrutiyet döneminin popülist yayın organlarından biri olan Halka Doğru dergisinde dile getiriyordu. Birgen, "İMECE ŞİRKETLERİ" olarak adlandırdığı kooperatifler yardımıyla ticaretin ulusallaşabileceğini, üreticinin simsarların elinden kurtulabileceğini ve milli bir burjuvazi yaratılabileceğini savunuyordu.

Kimdi Muhittin Birgen? Aslen Yozgatlı olan Ömer Lütfi Beyin çocuğu olarak 1885 yılında İstanbul'da doğdu. Unkapanı Rüştüyesini ve Vefa İdadisini bitiren Birgen, İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesinden mezun olmuştur. II. Meşrutiyetin ilanından önce Hicaz Demiryollarında memur olarak çalışmış, II. Meşrutiyetten sonra da çeşitli okullarda edebiyat ve felsefe öğretmenliği yapmıştır. Bu arada verdiği derslerle ilgili olarak YENİ EDEBİYAT başlığını taşıyan bir kitap da yazmıştır. Birgen, bir süre

sonra II. Meşrutiyetin en etkin gazetelerinden biri olan Tanin gazetesine girdi. Gazete Hüseyin Kâzım Kadri, Hüseyin Cahit ve Tefvik Fikret tarafından kurulmuş ve giderek İttihat ve Terakki'nin yayın organı haline gelmiştir. Birgen de İttihat ve Terakki'nin sol kanadında yer alıyordu. Hüseyin Cahit'in gazeteden ayrılmasından sonra Tanin başyazarlığını Birgen üstlendi ve onun bu gazetede başyazarlığı Mütarekeye kadar, daha doğrusu Tanin'in 1918'de kapanmasına kadar sürdü. Birgen bütün savaş boyunca sürdürdüğü Tanin başyazarlığı yanında, İttihat ve Terakki içinde sürekli yükselmiş ve üçüncü dönem Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Çorum milletvekili olarak yer almıştır. Yine savaş sırasında Çanakkale ve Suriye cephelelerinde yapılan gezilere de katılmıştır.

Mütareke, İttihatçılar için karanlık bir dönemin başlangıcı oldu. Çok geçmeden İstanbul'da bir İttihatçı avı başladı. Birgen ancak saklanarak yakayı ele vermekten kurtuldu. Suriye cephesinden İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa'yı Yunus Nadi ile birlikte Beyoğlu'ndaki pansiyonunda Birgen de ziyaret etmişti. O, Mustafa Kemal Paşa'yı 1917 yılında başkomutanlığa gönderdiği bir rapordan, Çanakkale savaşlarından beri tanıyordu. Bu rapor, İttihat ve Terakki'nin merkeziumumi üyeleri arasında elden ele dolaşıyordu. Çok önemli olan bu raporda Mustafa Kemal Paşa, artık bir savunma savaşının yapılması gerektiğini savunuyordu.

Birgen, çok geçmeden "ıslahat için Anadolu'ya gönderilen Mustafa Kemal Paşa'nın isyan ettiğini" duyunca babasının "avantür" olarak nitelendirdiği bu harekete katılmaya karar verdi. 30-40 kişilik bir çete kurdu ve uzun bir yolculuktan sonra Ankara'ya ulaştı.

Birgen, o zamanki Ankara'nın, meclisin ve hükümetin durumunu oldukça çarpıcı bir tablo halinde bize sunmaktadır:

"Harp etmek için silah ve cephaneden, propaganda yapmak için matbaa ve kağıttan mahrum olan bu milli hükümetin postanesinde pul, dairelerinde memur, hazinesinde para ve nihayet politika aleminde dostu yoktu..."

Sayılmasına olanak bulunmayan bütün bu yokluklar arasında iki şeyin varlığı açıkça duyumsanıyordu. Biri Türk ulusu, öteki de Mustafa Kemal Paşa. Çevresine sürekli güven veren milli kahraman yavaş yavaş bütün yoklukları varlıklara dönüştürmenin yollarını buldu. Ancak, O meclisin içinde ve dışında bir kısım politikacılar tarafından büyük sıkıntılara sokuluyordu. M. Kemal, bütün bu saldırılara karşı tarihte eşi görülmemiş bir sabır göstermekten geri kalmıyordu:

"Vaziyetin ağırlığını, bütün yükünü bu hareketin reisi çekmişti. Bir kısım politikacıların dahi o zamandan ona eza ve cefanın türlü türlü

yaptıkları görülürdü. Bu devirlerde onun göstermiş olduğu sabır, tolerans ve tahammül kudretini inkılap tarihlerinde hiç bir inkılapçının göstermiş olabileceğini zannetmiyorum.”

Birgen, Ankara’da bir süre gazetecilik yapmış 14 Aralık 1920- 9 Mart 1921 tarihleri arasında Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğünde bulunmuştu. Kısa süren bu görevi sırasında Hakimiyet-i Milliye gazetesinin günlük olarak çıkmasını sağladı. 7 Ekim 1920’de kurulan Ceride-i Resmîye’nin düzenli olarak çıkmasına ön ayak oldu. Anadolu hareketini dış ülkelere anlatmak için Fransızca Ajans haberleri yayınladı.

Birgen, Anadolu hareketinin başarıya ulaşması için askeri başarıların toplumsal bir eylemle desteklenmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Sovyet devriminin güçlü olarak etkisi altında kalan Birgen, yazılarıyla Türkiye’nin sosyalist olacağını ilan ediyordu. İttihatçı solun önde gelenlerinden biri olan Kör Ali İhsan Bey’in başını çektiği Mesleki Temsil programı TBMM’de kabul edilmediği için Birgen kırgın olarak Ankara’dan ayrıldı. Çünkü bu programın en büyük savunucularından biri Birgen idi. İstanbul’daki evini dağıtan Birgen, yanında kayınvalidesi, eşi Melahat Hanım, bir süre sonra Moskova’da Nazım Hikmet’le evlenecek olan baldızı Nüzhet Hanım ve kızı Asude olduğu halde Kleopatra vapuruyla 1921 Mayısında Batum yolunu tuttu. Kendi deyimiyle o da artık “ göçebe ittihatchılardan” biri olmuştu.

Birgen, becerebildiği kadar tüccar olacaktı. Çünkü çoğu kendi arkadaşlarından oluşan bir ticari firmanın temsilcisi olarak Rusya’ya gidiyordu. Buna bağlı olarak “aynı zamanda eline büyük ve emsalsiz bir inkılabı yakından görmek” ve incelemek gibi büyük bir fırsat geçiyordu. Ankara’daki “mücadelele muhitinden ayrılmış olmak” içine dert olmakla birlikte Kafkasya’nın Türkiyesine doğru gitmek, orada yeni şeyler görmek ve bir inkılabın gözönüne serilen dalgalarını seyretmek, verilerini bulmak ve yeni bir hayata doğru gitmek ona cesaret veriyordu. Kaldı ki o bu cesareti bulacak kadar gençti ve enerjikti.

Birgen, Batum’dan trenle Tiflis’e doğru yol alırken “bu büyük inkılabın yarattığı perişanlığı”da görüyordu. Paranın hiç bir değeri kalmamıştı, insanlar açtı. Trendeki döşemeler giyecek yapılmak üzere sökülüştü. Birgen, bütün bunları tarihsel süreç içinde doğal buluyordu. Çünkü “ne çare ki bir kül haline alınması icab eden insan medeniyeti içinde ihtilal de vardı”.

Savaş sonrası eski ittihatchıların bir kısmı Moskova, Tiflis, Bakü gibi yerlere sığınmışlardı. Aralarında Anadolu’daki harekete el koymak için çalışanlar da bulunuyordu. Birgen kendi anlatımına göre başta Enver Paşa ve Dr. Nazım olmak üzere İttihatçıların önde gelenlerini uyarmış ve onlara

Anadoluyu rahat bırakmalarını salık vermişti. 16 Ekim 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya Tiflis'ten yazdığı bir mektup ise onun ruh halini açıkça ortaya koymaktadır.

"...Son defa Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü, ondan evvel mebus, Vatan başmuharriri idim. Şimdi ise bir serseri! İstanbul'la en son alakalarını kesmiş, Ankara'nın havasını bir türlü imtizaç edememiş, bundan beş ay evvel Anadolu topraklarından çıkararak kasdı kesb ile buralara kadar gelmiş ve nihayet son iki ayı Moskova'da geçirdikten sonra da buraya (Tiflis) avdet etmiş bir serseri".

Ayrıca Tiflis'te kendisinin "beş aydır tettebbu..." ile uğraştığından söz etmektedir. Ancak bu uzun mektup, Birgen'in çalışmalarının sadece bu alanlarla sınırlı kalmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu arada Enver Paşa aleyhine olan görüşlere de karşılık vermektedir. Bunun yanında kendilerinin " ne Mustafa Suphi gibi bir serseri, ne de mektepten yeni çıkmış çocuklar gibi" olmadıklarını belirtmektedir. Dahası Moskova'da Enver Paşa tarafından kurulmuş olan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihati'nden övgüyle söz etmektedir. Enver Paşa'yı da en son gören ve konuşan İttihatçı da Birgen'dir.

Enver Paşa Batum'dan Bakü'ye geldiği zaman Birgen'de orada idi. Görüşme Bakü Türk Elçiliği'nin bir odasında oldu. Birgen bu karşılaşmayı şöyle anlatmaktadır:

"Enver Paşa'nın Türkistan seyahatını ne maksatla yaptığı malum olmamakla beraber, Anadolu sergüzeştinden vazgeçtiğini göstermesi itibariyle memnun oldum. Hatta bunu biraz da kendisine yazmış olduğum mektubun tesirine atfetmek istedim. Enver Paşa ile son karşılaşmamı bütün teferruatı ile hatırlarım.

"Küçük ve loş bir odada karşılaştık, öpüştük..."

"Bunun gibi son muharebe (I. Dünya Savaşı) esnasında hükümet işlerine fazla karışmış insanların, Ankara'nın yeni hayatında rol oynamamalarının biraz müşkül olduğunu gördüm. Muharebede çok sefalet görmüş olan Anadolu, bizim tekrar meydana çıkmamızı hoş görmüyor. Bizim zamanımızda canları yanmış olan insanlar bizi görmekten memnun olmuyorlar. Bunun için ben de hiç olmazsa bir müddet uzaklaşarak, ticaret hayatına atılmaya karar verdim. Bu sözlerim Moskova'ya yazmış olduğum mektubun ifadesidir.

Benim gibilere karşı vaziyet böyle olursa, sizin gibilere karşı vaziyetin ne olacağını artık sizler takdir edebilirsiniz.

Hulasa Anadolu'yu rahat bırakmalıyız.

Enver Paşa beni derhal

-Doğru!

Diye tasdik etti. Batum'a Sakarya Muharebesi'nde bir bozgunluk olursa yardıma koşmak için gitmiş olduğunu, fakat muharebe kazanılmış olduğu için artık böyle bir şeye ihtiyaç kalmadığını söyledi... En son mevzu, Türkistan, Taşkent, Buhara idi. Ama bu konularda orjinal hiç bir fikri yoktu..."

Ondan öğleden sonra bir buçukta ayrıldım. Ayrılrken gene kucaklaştık, öpüştük. Üç saat sonra o gün ilk defa gördüğüm Bakü'nün bulvarında dolaşırken deniz kenarında orta hacimde bir geminin rıhtımdan kalkarak limandan çıkmak üzere manevra yaptığını gördüm. Denizin kenarına yaklaşarak, bacasından mazot dumanları fişkırarak uzaklaşan gemiyi seyrettim. Güvertede dolaşanlar arasında birini ona benzettim. Bu sırada ve bir tesadüf olarak deniz kenarında Bulvar denilen parkta bir Azeri saz takımı defli tanburlu okuyucuları ile o sırada moda olan bir şarkıyı vuruyordu:

"Yaşa çok yaşa Mustafa Kemal Paşa".

(şarkı 1918 'de Enver Paşa için bestelenmişti şimdi Mustafa Kemal için söyleniyordu).

Birgen artık Türkiye'ye dönmenin daha uygun olacağına karar vermişti. Yakın arkadaşı Nazmi Topçuoğlu ile birlikte yurda döneceklerdi. Fakat o sırada Azerbaycan Maarif Komiseri Mustafa Kulief'ten bir mektup aldı. Mektupta Kulief, "Azerbaycan maarifinin ıslahı için" Birgen'i Bakü'ye çağırıyordu. O sırada Azerbaycan'a yerleşmiş olan Bolşevikler, milli Azerbaycan'ın siyasal varlığını yok etmiş, ekonomik gücünü kırmış ve ulusal kültür mensuplarını da ortadan kaldırmıştı. Azeri komünistler hiç olmazsa "Milli Maarife kuvvet vermek suretiyle kendilerini (halka) sevdirmek ihtiyacını hissediyorlardı". Pek çok Azeri Birgen'in bir buçuk yıldan beri Kafkasya'da ticaretle uğraşmakla birlikte bilimsel konulara da uzak kalmadığını biliyordu. Bu güven duygusu onun Bakü'ye çağırılmasında etkili oldu.

Azerbaycan'da ulusal bir eğitimin temellerini atmak için felsefi ve sosyal konuların Türk diliyle okutulması zorunlu idi. Çünkü, Sovyetler Türkçenin değil, birinci teşrin (Ekim) dilinin yani Rusça'nın daha doğrusu ihtilal dilinin güçlenmesini istiyorlardı. Milliyet fikrini ortadan kaldırmak isteyen Bolşevikler, ulusal bir dilin güçlenmesi yolundaki çabaları hoş karşılamıyorlardı.

Birgen, Azerbaycan eğitiminin ileri gelenleriyle görüştü ve öneriyi kabul etti. Âli Pedagoji Enstitüsünde Türk tarihi, felsefe, sosyoloji okuttuğu gibi Bakü Üniversitesinde de Osmanlı edebiyatı tarihi dersleri verdi.Rus

profesörlerin önünde parlak bir sınav verdi.Kendisine Privat doçent ünvanı verildi. Birgen'i sınavdan geçiren Rus profesörler, "Doğrusu Türkler'de helva yapıldığını biliyorduk ama bilim adamı yetiştiğini bilmiyorduk" diyerek sözde onu onurlandırmış oldular. Birgen okuttuğu derslerin kitaplarını yazdı.

Birgen, derslerinde tam bir yansızlıkla hareket ederek elden geldiğince serbest düşünen kafaların oluşmasına çalışıyordu.Azeri gençler, "bir ellerinde kara bir ekmek , öteki ellerinde kitap sürekli okuyup duruyorlardı." Öyleki çok geçmeden söyleyiş farkı dışında öğrenciler Türkiye Türkçesini konuşmaya ve Türkiye'de basılan kitapları tam anlamıyla okuyup kavramaya başlamışlardı. Birgen, daha çok ilerleme sağlamak için İstanbul'dan öğretim üyesi ve kitap getirmeye çalıştı.Bunların aralarında Türk eğitim ve bilim tarihinde İsmail Hikmet Ertaylan, Halil Fikret Kanat gibi önemli yer tutacak isimler de vardı. Bütün bunların ötesinde Birgen, *Maarif ve Medeniyet* dergisini de çıkarmayı başardı. Bu yolda daha büyük başarılarla imza atacağı sırada Çeka'nın baskısı sonucu Türkiye'ye dönmek zorunda kaldı.

Birgen, anlarında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine de değinmekte ve bu ilişkilerin bundan böyle karşılıklı güven esasına dayanan bir bağlamda sürdürüleceğini vurgulamaktadır.

"...Ne Türkiye'de bir gün gelip Azerbaycan'ı ilhak fikri vardır, ne de Azerbaycan'da iltihak fikri vardır. Bunun aksini söyleyenler ya kendilerine iş mevzuu çıkarmak isteyen ve hasis menfaat gayeleri güden insanlardır ki bunlara inkılap ıstılahında provokatör derler, ya da hiç bir şeyden haberi olmayan, cahil, gafil, vesveseye zebun insanlardır..." Çünkü, "Bugünkü Türkiye tarihin çizdiği hudutlara hürmet ve riayet etmeyi ve kendi hudutları içinde mesut olmanın imkânlarını artırmayı düşünmekten başka bir fikir sahibi değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı gün Mustafa Kemal Paşa'nın temelini attığı bu dış siyasetten sapma sözkonusu değildir. O halde "Azerbaycan Türkiye ile Rusya arasındaki dostluğu ayrıca kuvvetlendiren bir rabıtabır. Ve öyle olmalıdır. Rusya'da çarlığın, Türkiye'de saltanatın yıkılıp gitmesi ile aralarındaki karşılıklı tecavüz ve düşmanlık unsurlarından kurtulmuş olan bu iki memleket için Azerbaycan ayrıca bir dostluk mevzuudur.."

Üç yıl kadar yurtdışında kalan Birgen, 1924 yılı başlarında İstanbul'a döndü. Türkiye'de Milli Mücadele sona ermiş, cumhuriyet ilan edilmiş ve Türk Devriminin temelleri atılmaya başlamıştı. Birgen İstanbul'da çeşitli okullarda felsefe, sosyoloji öğretmenliği yaptı. Önce Meslek, daha sonra da Halk Gazetesi'ni çıkardı. Meslek'in önsözünde bu gazetenin:

“Türkiye’de iş aleminin, yani tüccarın, fabrikatörün, sermayedarın, amelenin, küçük memurun, köylünün, çiftlik sahibinin, gemicinin, askerin müşterek menfaatını müdafaa edeceği” dile getirilmektedir. Aynı zamanda Meslek’in “ Türkiye’de demokrasinin tahkimi ve Cumhuriyet fütühatının muhafazası gayesiyle yeni bir fikir hareketi ve içtimai cereyan için” yayına girdiği açıklanmaktadır. Birgen’in bu on beş günlük gazetede başlattığı bir dizi yazısı da dikkati çekmektedir. O da Osmanlı Tarihinin, kapıkulu düzeninin, XIX. yüzyılda Türkiye’de sermaye hareketlerinin ilginç bir çözümlemesini yapmış olmasıdır. Bu yazılarında Birgen, “ Bütün sosyal olayları bütün tarihsel gelişmeleri, bütün toplumsal ve kuramsal aşamaları en iyi açıklayacak” materyalist yöntemi kullanmıştır. Niyazi Berkes, Birgen’in hafif sol Alman Tarihçiliğinin etkisi altında bulunduğunu yazmaktadır.

Meslek’in yayına girmesiyle kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığının yeniden faaliyete geçmesi aynı zamana rastlamaktadır. İzmir ve İzmir’de kooperatifçilik hareketlerine Meslek büyük bir ağırlık vermektedir. Meslek bir yandan kooperatifçiliği savunuyor, öbür yandan da bu hareketin ilk atıldığı, yeşerdiği Ege havzasına birinci derecede bir yer veriyordu. Çünkü İzmir, Birgen’in anlatımıyla “Dünkü Türkiye’de olduğu gibi bugünkü Türkiye’nin de en büyük, en faal ve en feyyaz bir iktisat havzasıdır”. Ancak savaş dolayısıyla “dahilde büyük şehirlerin bir kısmı kâmilen bir kısmı da kısmen mahv ve harab oldu. Harabe haline gelen mamur köylerin miktarı da sayısız denebilir... Şimdi eski Aydın Vilayeti havzasında etraf ve havalisi ile birlikte büyük bir harabe halinde bulunuyor”. Bununla birlikte Ege bölgesi kısa zamanda “mamur” bir hale gelmek için gerekli koşullara da sahip bulunmaktadır. Bütün bu değerlendirmeler, onun Ege bölgesine 1924 yılında yaptığı gezi ve incelemelerin sonucuydu. O, gözlemlerini Meslek’te “Türkiye’nin en Mühim Servetlere Sahip İktisat Havzası: İzmir” başlığı altında dizi halinde yayınladı. 1925 yılında ise günlük Halk gazetesini çıkarmaya başladı. Halk gazetesi de kooperatifçiliği büyük bir ağırlık veriyordu. Bunun yanında gazete kültür, sanat konularına, çeşitli yurt sorunlarına da yer veren oldukça zengin bir içerik taşımaktadır. Bu gazetenin ömrü yaklaşık bir yıl oldu. Bunun kapanmasından sonra Birgen İzmir’e geldi. Neden İzmir? Çünkü burası Birgen’in yıllardan beri savunduğu kooperatifçiliğin en önemli bir uygulama alanıydı. Kooperatifçilik üzerine düşüncelerini Birgen en iyi biçimde burada hayata geçirebilirdi. Onun İzmir’e gelmesinde Nazmi Topçuoğlu ile Azerbaycan’da başlayan arkadaşlığının da önemli bir etkisi olsa gerektir. Çünkü Nazmi Topçuoğlu, Kooperatif Aydın İncir

Müstahsilleri Anonim Şirketinin ve Milli Aydın Bankasının üç kurucusundan biri idi (diğerleri Ahmet Sarı ve Kâzım Nuri). Mütareke ve işgalle birlikte kesintiye uğrayan Ege bölgesindeki kooperatifçilik hareketi cumhuriyetle birlikte yeni bir gelişme sürecine girmişti. Kooperatif yeniden toparlanmaya başlamış, Milli Aydın Bankası da faaliyete geçmişti. Muhittin kooperatifte müdür olarak göreve başladı, Milli Aydın Bankasının da idare meclisi başkanlığına getirildi. Kooperatif ve banka onun döneminde yepyeni bir kimlik kazandı. İhracat büyük bir artış gösterdi. Reşadiye, Erbeyli, Karapınar, Germencik, Köşk vb. yerlerde depolar kuruldu. Milli Aydın Bankasının da sermayesi artırıldı. 1930 yılı başlarında üreticilerin kredi sorunlarını çözmek için oluşturulan Halk İtibar bankalarının gerçek anlamda kurucusu Birgen oldu. Bu kuruluşlar, üreticinin kredi sorunlarının çözümüne yardımcı olmuş, halkı tefecinin elinden kurtarmış ve tasarruf fikrinin yerleşmesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Birgen kendisinin ve diğer yöneticilerin bu konuda yalnızca bir yol gösterme ödevini yerine getirdiklerini ve asıl işi kotaranların doğrudan doğruya üreticiler olduğunu belirtmektedir.

Birgen, kooperatifçiliğin bilimsel ve kuramsal yönünü de ihmal etmedi. Nazmi Topçuoğlu ile birlikte çıkardıkları *Türk Kooperatifçisi (1930-1933)* dergisi bu alandaki çabaların en önemli ürünlerinden biridir. Derginin ilk sayısında yer alan bir makalede, dünyada yayınlanan kooperatifçilik ile ilgili dergilerin tirajları açıklanmakta ve şöyle denilmektedir:

“Biz bu muazzam matbuatın arasında şimdilik yalnız 1000 nüsha tab’eden ve bunun da dörtte üçünü satacağından emin olmayan aylık mütevazi bir mecmua ile karışıyoruz”. Derginin alt başlığında : “Bir kişi herkes için, herkes bir kişi için” ilkesi yer almaktadır.

Kooperatifçiliği amacı Türkiye için gerekliliği ve izlenecek yolun programı da yine bu ilk sayıda açıklanmaktadır;

“Kooperatifçilik hareketi nihayet bizde de doğmak üzeredir. Eğer az çiçekle bahar olabilseydi, “doğmuştur” dahi diyebilirdik. Kooperatif medeni beşeriyetin sosyal kuruluş ve iktisadi adalet yolunda yaptığı en feyizli ve hayırlı bir katkıdır. Böyle olduğu halde maalesef medeni icatlar arasında Türkiye’ye en geç giren kooperatif olmuştur”.

Derginin temel amaçlarından biri de kooperatifçiliğe “ilmi” bir kimlik vermek ve kooperatifçilik ahlakının “intişarına” yani yayılmasına kökleşmesine katkıda bulunmaktır. Birgen, bu dergide Türk Kooperatifçilik tarihine oldukça zengin malzeme sağlayan bir çok yazıya imza atmıştır.

Aynı zamanda Birgen, kooperatifçilik bilgisini pratikle birleştirmiş, kooperatifçiliğin tanımı amacı ve işlevi üzerine yeni görüşler geliştirmiştir.

Birgen, Türkiye’de kooperatifçiliği zorunlu kılan nedenleri hem dünya, hem de ülkemizde görülen bunalım (buhran) bağlamında açıklamaya çalışmaktadır. Şöyle ki:

1930’lu yıllarda Türkiye’deki bunalım, büyük dünya buhranının bir parçası olarak görülmektedir. Kimilerine göre dünya bunalımı sona erdiğinde Türkiye’deki bunalım da bitecektir. Diğer bir görüşe göre de Türkiye’deki bunalım ile dünya bunalımı birbirinden ayrıdır. Birgen, bu ikinci görüşü benimsemeye yatkın görülmektedir. Ona göre dünya ekonomisi bir “sürproduksiyon” nedeni ile bunalım içindedir. Fakat bizim derdimizi başka türlü anlatmak gerekiyor:

Savaştan sonra Türkiye’de herkes üretimci girişimlere önem verdi. Çiftçi tarlada, zanaatçı tezgâhta, tüccar mağazada, ihracatçı borsada, fabrikatör fabrikada türlü işlere giriştiler. Ancak Türkiye’de işlerin ne teşkilatı, ne sermayesi, ne ilmi ve ihtisası ne de makinesi vardı. Özellikle makinesizlik, teşkilatsızlık ve sermayesizlik Türk üreticilerinin ülkenin tüketimine muhtaç olduğu şeyleri aynen ya da değer halinde ortaya koymaya yetmiyor. Çünkü Türkiye’nin üretim araçları Türk üretimini dışarıyla rekabet edemez duruma getirmiştir. Bu bakımdan kimsede üretim şevki, cesareti ve girişimci gücü bırakmamaktadır.

...Zaten uluslararası ihtiyaç açısından büyük bir değeri olmayan toprak ürünleri üretimi de iniş ve çıkışlardan son derece etkilenmektedir. Fiyatların düşmesinden ürün üzerinden ticaret yapanlar son derece etkileniyorlar ve felakete uğruyorlar. Öte yandan parasız köylü kitlesi, Türkiye’nin en büyük nüfusu acı bir sıkıntıya uğruyor. Bu sıkıntının sonucu olarak da herhangi bir bunalıma karşı direnecek bir birikime sahip olmayan köylümüz elindeki malı ve hayvanı hiçten fiyatlarla elden çıkarmaya çalışıyor.

Bizim derdimiz buradadır.

Birgen’e göre Türkiye’nin yaşadığı bunalım, yaklaşık 150 yıl önce başlamıştır. Başka bir deyişle Avrupa’nın kapitalizm aşamasına girmesiyle birlikte Türkiye’de bunalım çıkmıştır. Durum böyle olunca işlerin düzelmesi de öyle bir yılda, beş yılda olacak gibi değildir. Sorunların çözülmesi için çağdaş, bilimsel yöntemlerle sabırla hareket etmek gerekmektedir. Ayrıca sorunları çözebilecek önlemlerin sayısı da az değildir. Bu durumda temelden bir değişiklik zorunludur ve ülke ekonomisini kavrama anlayışında bir inkılap yapılması gereklidir. Bu inkılabın somut ifadesi ise o güne kadar uygulananlardan farklı olan kooperatifçiliktir.

Birgen'e göre kooperatifler Rochdale ilkeleri uygun olarak kurulmalıdır. Unutmamalıdır ki; kooperatifçilik bir halk hareketidir. Bir başka deyişle yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya gerçekleşirse beklenen yararlar, sonuçlar elde edilebilir. Bu durum Türkiye için ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü ülkeyi yöneten "içtimai sınıf" eskiden *kapıkulu* olarak adlandırılıyordu. Bunun yerini Tanzimattan sonra bir "büro-aristokrasi" almıştır. Bu kesim ise her şeyin kendi denetimi altında olmasını ister. Her işin devletin öncülüğünde yapılmasını savunur. Bu ise kooperatifçiliğin temel ilkelerinden olan özgür harekete aykırı bir durumdur. Kooperatifçilik hareketinin bizde başarıya ulaşması için kooperatifçiliğin ne olduğunu bilmemiz gerekir. Oysa biz kooperatifi yalnız bir söz olarak, yahut ticaret yasasının ya da özel olarak yapılmış yasaların kimi maddeleriyle açıklanan hukuki bir kavram şeklinde tanırız. Hayır her şeyden önce kooperatifi bütün bünyesi, bütün ruhu ve bütün tarihiyle tanımak gerekir. Böyle yapmadığımız zaman kooperatif bizim için yanlış anlaşılmaya ve yanlış uygulanmaya mahkum bir sistemdir.

Birgen, 1940'lı yıllarda yazdığı bir yazıda kooperatifçiliği yegâne kalkınma ve refah yolu olarak görmektedir: "Bizim memleketin çok zayıflamış olan iktisadi bünyesine bir kooperatifçilik şıngısı yapmadığımız müddetçe Türk iktisadına inşirah (ferahlık), Türk hayatına refah vermek imkânı olamayacağına en derin bir kanaat ve imanla kaniim...Uzun asırlar arasında en hain ihmallerin tahribatını görmüş ve bugün hangi tarafa bakılsa bir bozukluk, bir çürüklük, bir anarşi manzarası arz eden Türk iktisadiyatının ne zaman ıslahını düşünsem ilk ve son vasıta olmak üzere kooperatifçiliği görürüm."

Birgen, kooperatifçiliğin gelişmesinde MİLİTAN'lara büyük görevler düştüğü inancındadır. Öyle ki kooperatif militanı olmayan yerde kooperatif de olmaz. Bizde karşılığı bulunmayan militan sözü "halka herhangi bir içtimai fikrin ne olduğunu anlatan ve o içtimai fikri derin bir iman ile severek onun için çalışmayı hayatının en aziz gayesi tanıyan insanlara verilmiş isimdir." Militan, kooperatifçiliğin gayelerine nefsinin bağlanmış bulunmaktadır. Kooperatif, her çeşit ferdi kazanç hırsına karşı yönelmiş sosyal ve ekonomik bir mücadele aleti olduğu için bu alanda çalışmayı kendisine bir dert, bir gaye edinmiş olan ve aynı zamanda anlamaya öğrenmeye meraklı bilgi ve inancı nefsinde toplamış insanlara muhtaçtır. Onun kooperatif militanından anladığı budur. Bu nedenle Türk kooperatifçiliği militan denilen tipin bol bol doğduğunu görürse ancak o zaman gelişecektir

Birgen, kooperatifçiliğin masa başında okuduğu kitaplarla kafası karmakarışık olmuş, okuryazarlarla yürüyeceğine pek inanmamaktadır. Kendisi, biraz okuyup yazma öğrenmiş, biraz gazete okur ve yüreğinde köyünün sevgisini taşıyan basit bir köylü ile çalışmayı tercih edeceğini söyler. Sonuç olarak şunu dile getirir: “Dokuz senelik tecrübe hayatında ben daima bu tercihi kullandım ve hiçbir zaman aldandığımı görmedim.”

Birgen, Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadını kurarak 1934 yılında İzmir’den ayrıldı. İstanbul’da yeniden gazeteciliğe başladı. Son Posta gazetesinin başyazarlığını üstlendi. Fakat ekonomik durumu hiçte iyi değildi. Milletvekili olmayı bir kurtuluş çaresi olarak gördü. Hasan- Âli Yücel’in aracılığıyla partiye kaydoldu ve 1939 seçimlerinde Mardin milletvekili olarak meclise girdi. Barem kanunu eleştiren bir yazı yazdığı için CHP kodamanlarının hışmına uğradı. İlk ve son kez mecliste söz aldı. Bundan sonra bir daha meclise ayak basmadı, milletvekilliği düşürüldü.

İstanbul’da ticarete başladı. Fakat kurduğu firma çökertildi. Her şeyi, küçük bir otomobile kadar her şeyi haczedildi. Şeker hastalığına yakalanmıştı. Ölçümleri kendisi yapıyordu. 1951 yılında, şekerin yanında kalp yetmezliğinden öldü. Çok mükemmel ekonomi bilen Birgen, ne kendisine ne de arkasında bıraktığı eşi ve kızına en ufak bir ekonomik güvence sağlayamamıştı.

Eserleri arasında binlerce gazete yazıları, Birinci Dünya Savaşı’na girişimizi anlatan anıları, Suriye cephesi anıları kitaplaşmamıştır. İttihat ve Terakki içindeki 10 yıllık anıları eğer yayıncılar sözlerinde dururlarsa kitaplaşacaktır. İsmail Müştak’la çevirdiği Maksim Gorki’den Ana, Engels’ten çevirdiği Ailenin Özel Mülkiyetin Kökeni ve Guy de Maupassant’tan çevirdiği bir roman Birgen’in çeviri alanındaki etkinliklerine örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz Yeni Edebiyat kitabı da eserleri arasında sayılabilir.

KAYNAK

Arıkan, Zeki, (1997), Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1951), Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, İstanbul.